

ЧОРНЕ СОНЦЕ ІЗ ПОТОЙБІЧ

Чорне сонце зійшло того дня мені...
Горацій. Сатири, I,9

Час тікає, летить, або, як в оді до Постума (II,14), спливає (*labuntur anni*, *спливають роки*); стрімко, як води гірського потоку, чи непомітно, рівнинною рікою, – все ж безупинно пливе, спливає. Загнуздаймо “безглузде спливання у море” чи Тибру, а чи якоїсь іншої ріки – матимемо образ важкої і млявої, майже непорушної у своїй течії ріки потойбічного царства тіней – Коцита, чи Стикса. Там-бо – усе навпак: замість речей – їхні тіні, замість руху – непорушність, замість світла – темрява, тож і сонце стало б у тому світі (чи антисвіті) чорною плямою. Про “чорне сонце”, у дев’ятій із першої книги сатир, Горацій говорить у гумористичному ключі (ніяк не міг позбутися нав’язливого причепи, який перестрів його на головній вулиці Риму), але в оді, про яку мова, – ані натяку на гумор, бодай сумну усмішку: розсіяні всією творчістю поета невеселі роздуми настільки сконденсувались, що не стало місця для тієї точки, якою, закінчуючи працю, маляр просвітлює навіть найпохмурішу зі своїх картин, – усе тут безпросвітне.

По-іншому й не могло бути, адже камертоном оди поет обрав слово, вкрай прикре і щодо звучання, і щодо сенсу, точніше, – безсенсності всього, до чого б не бралася людина; на все тут одна відповідь – словом, що ріже не тільки вухо, а й душу: **frustra**. Якби ворон в Едгара По володів латиною, то замість свого “nevermore”, напевно б, раз по раз повторював оте хрипке й темне, як він сам, – **Frus-tra-a-a...** Із довгого й темного **u** вихоплюється у простір відкрите й протяжне **a**. Що ж до голосного **u**, то він не тільки темний і протяжний, він ще закритий і глибокий; всі ті епітети, власне, й окреслюють царство підземного бога Плутона: воно глибоке й темне, вічне й безвихідне. Ворон – його посланець, і йому нічого додати до невітшного, що й в українській мові має понуре відлуння: “**Дар-ма-а!**” (так – у перекладі Анатолія Онишка)

Є тут іще одне слово, без якого не було б тієї оди: ім’я її адресата, невідомої, можливо, й видуманої особи – Постума. Те ім’я Горацій повторює, що не трапляється в жодній іншій оді, аж двічі, посилюючи тим ефект жалю, чи глибокої скорботи. Необізнаний з латиною читач вловить у тому йменні хіба що загальновідоме *post*, що є протилежністю до *ante*, *перед*; *Postumus* (найвищий ступінь від *posterus*, *наступний*) – це останній, той, хто народився найпізніше, деколи й після смерті батька. Інше написання – з літерою *h*: *Posthumus*. Слово, якщо прийняти таку етимологію, стає образом: син народився після батькового поховання (*Post-humus*); з образу висновується думка: людина (*homo* – від *humus*, *земля*), з землі вийшовши, – землі належна.

Горацій і тут, беручи за камертон ім’я адресата, “витискує” з нього всю його темну барву – вклинює у невеселу, попереджену скорботним вигуком *Eheu* (щось на зразок нашого “гай-гай”) рефлексію над неблаганним перебігом часу, роблячи той крок, до могили, очевидним і дуже близьким. А втім, сама ода – наче три кроки: складається із трьох поетичних фраз; перші дві порівно ділять між собою шість алкеєвих строф (кожній фразі – по три строфи), останній, особливо вражаючій, належить одна строфа (нижче – підрядник):

*Eheu fugaces, Postume, Postume,
labuntur anni nec pietas moram
rugis et instanti senectae
adferet indomitaeque morti,

non si trecentis quotquot eunt dies,
amice places inlacrimabilem*

Plutona tauris, qui ter amplum
Geryonen Tityonque tristi

conpescit unda, scilicet omnibus,
quicumque terrae munere vescimur,
enaviganda, sive reges
sive inopes erimus coloni.

frustra cruento Marte carebimus
fractisque rauci fluctibus Hadriae,
frustra per autumnos nocentem
corporibus metuemus Austrum:

visendus ater flumine languido
Cocytos errans et Danaï genus
infame damnatusque longi
Sisyphus Aeolides laboris,

linquenda tellus et domus et placens
uxor, neque harum quas colis arborum
te praeter invisas cupressos
ulla brevem dominum sequetur.

absumet heres Caecuba dignior
servata centum clavibus et mero
tinguet pavimentum superbo,
pontificum potiore cenis.

Гай-гай, квапливі, Постуме, Постуме,
спливають роки, і побожність загайки
зморшкам та настійливій старості
не дасть, ані непоборній смерті, –
навіть якщо трьомастами, скільки йде днів,
друже, власкавлюватимеш неблаганного
Плутона биками, [який]потрійно великого
Геріона й Титія сумного

ув'язнює хвилею, – все ж усім нам,
хто лишень живиться дарами землі,
нею належить плисти, – чи владарями,
чи вбогими будемо селянами.

Дарма уникатимемо кривавого Марса
і розкришених хвиль хрипкої Гадрії,
дарма впродовж осені шкідливого
для тіл лякатимемось Австра:

мусимо побачити чорний, млявою течією
блукаючий Коцит і плем'я Даная
безславне і засудженого до безконечної
праці Сизифа, сина Еола,

мусимо залишити землю, і дім, і милу
дружину, а з тих, що ти їх плекаєш, дерев
за тобою, окрім ненависних кипарисів,
жодне, за коротковічним господарем, – не ступить.

Споживе спадкоємець, гідніший, твій цекуб
захований за стома замками – і незмішаним

забарвить долівку коштовним [вином],
ціннішим, [ніж те], що на гостинах жреців.

Серед перекладів Горацієвої лірики є у М. Зерова й ця ода, до того ж виконана розмірами оригіналу – алкеєвою строфою. Зіставивши її з першотвором, матимемо змогу виразніше побачити, з одного боку, особливості поезики Горація, з іншого, – перекладацької манери М. Зерова; нижче подаю свій, дещо зредагований, варіант, виділяючи ті деталі першотвору, які хотілося зберегти в перекладі:

О, як же хутко, Постуме, Постуме,
Спливають роки! Як не служи богам,
А прийдуть зморшки, прийде старість,
Смерть невблаганна тебе настигне.

Дарма Плутона ти гекатомбами
Щодня благаєш немилосердного –
Його ж підземних пут не зірвуть
Велет лихий Геріон і Тітій, –

А всі ми, смертні, щедро згодовані
Землі дарами, маєм до хвиль зійти,
Чи берло в світі ми носили,
Чи хліборобське тримали рало.

Даремно бою ми уникатимем
І буйно збитих хвиль Адріатики,
Даремно будем в дні осінні
Вітрових змін стерегтись облудних, –

Однак побачим мляво розгойдані
Коціта хвилі і Данаїд-сестер
Безславну долю, смутку повну,
І ненастанну Сізіфа муку;

Однак покинем землю і власний дім,
Дружину вірну, і з усього добра
Самий тобі повік лишиться
Смутку віщун, кипарис жалібний.

А твій наступник, мудро розтратливий,
Добуде Цекуб із-під семи замків,
І марно піде плин коштовний,
Гідний найкращих бенкетів жрецьких.

Ось так, мій друже Постуме, Постуме:
Літа спливають!.. Вік богобійним будь –
А зморшок, немочі не спиниш
І не опрешся незборній смерті,

Складай хоч **триста** в жертву Плутонові
Биків щорічно – марно: не там хіба
Тритілій Геріон і Титій,
Велетні дужі, – в полоні **Стикса**,

Ріки сумної? Раз ми вже плід земний
Взяли в поживу – значить, і нам усім
Пливти по ній, чи владарі ми,
Чи неімуці, прості селяни.

Дарма цуратись **Марса** кривавого

Й хрипкої люті хвиль Адріатики,
Дарма, пильнуючи здоров'я,
Нам восени стерегтися **Австра** –

Усе ж понурій, слізьми обтяжений
Коцит побачим і Данаїд сумних
Безславний рід і вічну працю
Сина Еолового – Сизифа.

Усе покинеш – землі, житло своє,
Дружину милу, а з-між дерев отих,
Що ти плакаєш (**чи на довго?**),
Лиш кипарис за тобою піде.

А спадкоємець, – що й сумніватися? –
Себе не скривдить: **сотню** замків зірве –
І бризне з амфор на долівку
Цекуб, окраса обідів жрецьких.

Навіть необізнаний з античним віршем читач, озвучуючи переклад М. Зерова, – і це мусимо визнати передусім, – читатиме саме так, як потрібно читати алкеєву строфу, – знак того, що фраза є носієм розміру, природним його вираженням, що “зміст” і “форма” тут – єдині.

Але повернімося до початкової строфи, як вона звучить в оригіналі. Перший камінь спотикання – оклик **Eheu** (згадуємо при нагоді наші незчисленні “Ой”, на яких теж спіткнеться перекладач з української). “Ода до Постума нагадує мені, що, на жаль, не маємо адекватного звукового відповідника для латинського розпачливого оклику Eheu”, – зізнається А. Важик. Те ж саме засмучує й українського перекладача, бо й ми такого відповідника не маємо. Щось подібне – “гай-гай” (“гей”); найчастіше, до речі, теж попереджує невтішні роздуми про невтримний лет часу (“Гей, скільки то минуло літ...”), але в усіх тих наших окликах немає, по-перше, темної барви, що в голосному **и**, по-друге, в них чуємо тональність *народної* пісні, що для класичного тексту не надто підхоже. Ось чому М. Зеров зупинився на вигуківі “о” (А. Важик – на “ach”), який вживається для вираження різних душевних переживань, зокрема, – печалі; вигуківі, який часто сусідує з нашим “дарма”, “даремне” (frustra): “Дарма! Не жаль мені, що молодою згину, / А жаль – о, лютий жаль, що пропаду даремне” (Леся Українка)...

Відчутна втрата при перекладі першої строфи знову ж пов'язана з активним дієприкметником теперішнього часу, утвореним від дієслова *instare* – *наступати, наближуватися* (синонім: *immineo* – *наступати, загрожувати*): *instans senecta* – це *активна, наступаюча* старість, як і зморшки (*rugae*), як і сама смерть (*mors*) – саме таку *градацію*, таке *ступання* (*gradus* – *крок*) акцентує поет. Те, що перекладач віддає *прийдешинім* часом (*прийдуть, прийде, настигне*), те, в оригіналі, *вже йде*, до того ж – нечутно, *тихою стопою* (*tacito pede*), як у Тибулла: “*Quis furor est atram bellis accersere mortem? / inminet et tacito clam venit illa pede*” – *Що то за шал війнами накликає чорну смерть? Сама ж вона грозить і підкрадається до нас тихою стопою* (переклад – прозою). Тій тихості слугують два найчастіше вживані при темі часу дієслова: *fugere* та *labi*, що мають, особливо останнє, чимало різних значень, але основні – *злітати, спливати*: нечутно летить птах, нечутно й хвиля ковзає по камені.

У другій строфі – розшифрування поняття *pietas*; тут воно вжите у вузькому значенні – слугування богам, їх “задобрювання”, зокрема, – Плутона, що володіє незліченними скарбами підземного царства (“Що йому твої гекатомби, сотні жертвних биків?” – гірко всміхається Горацій; можливо, через те, замість Орка, тут саме Плутон: *πλοῦτοῖ* – *багатство*; очевидно, й Постум, якщо це не фіктивна постать, був не з убогих). А втім, богів марно задобрювати, бо ж вони *incoartibiles* – такі, яких не можна підкупити, “скорумпувати”, на відміну від смертних, які легко піддаються всілякому зіпсуттю – корупції. Там, у підземному царстві, – міфічні велетні Геріон та Титій: їх “сумною хвилею” Стикса сковує володар того печального краю – Плутон.

Ми на порозі третьої строфи, де вмотивовано смертність людини: всі ми, на відміну від богів, що живляться амбросією, *безсмертною* поживою, споживаємо земний плід, отже, як про це й Гомер в “Іліаді” (VI,142) – належні землі, смертні. Звідси й починаються фактично неперекладні, якщо йдеться про емоційну адекватність перекладу, пасажі цієї оди – сфера звукових образів. А заповідає їх, здавалося б, нічим не примітне слово *unda*, *хвиля*. Річ у тому, що те слово, *unda*, хоча за семантикою належить водній стихії, все ж звуковим своїм образом імітує ходу, ступання суходолом: *secunda* (від *sequor*, *sequi* – *йти*, *ступати*) – це *та, що йде за чимось, друга*. Та й у слові *scandere*, *йти вгору*, *скандувати*, відчутне те важке, ударне сполучення **nd**. Ним і вирізняється пасивний дієприкметник майбутнього часу з виразним відтінком неминучості, доконечності – дієприкметник на – **ndus**. Для поета, особливо ж Горация, – це справжня знахідка, готовий звуковий образ, що імітує важку ходу самої Ананки, богині долі, неминучості. “*Tu secunda marmora / locas sub ipse funus...*” (II,18) – *А ти*, – звертається поет до багача, – *нід сам свій похорон нарізуєш мрамур для палацу...* Неперекладність тут подвійна: цю дієприкметникову форму, **secanda** мармога, важко віддати навіть описово (*мрамур, який мусить бути нарізаний*), а ще – втрачаємо звуковий образ: гукає молот каменяра, а чувається, зі згадкою про похорон, – заступ могильника. Отож, якщо звернутися до підрядника, то частина тієї фрази, що з другої переходить у третю строфу (М. Зеров її обриває на першій), виглядатиме так: “...не власкавиш Плутона, який тричі велетенського Геріона й Титія сумною / сковує хвилию, яка неодмінно повинна бути переплута всіма, хто...”. Безпорадні тут і самі спадкоємці латини – італійці: “... *con la triste onda, che certamente dovrà essere attraversata...*”. Замість тієї неокочирності – вражаюча, припечатана ваговитим звукописом чіткість: **unda** ... **enaviganda**; чіткість – і в розміщенні тих двох слів, іменника й дієприкметника, у строфі, бо ж вони не тільки “римуються”, а й творять аналогічні, по п’ять складів, ритмічні відтинки:

Conpescit unda, scilicet omnibus,
quicunque terrae munere vescimur,
enaviganda...

Так само “припечатані” й подальші дієприкметники – на початку п’ятої та шостої строф:

Visendus ater flumine languido
Cocytos...

Linquenda tellus...

“*Мусить [нами] бути побачений чорний, повільною течією пливучий Коцит...*” / “*Мусить бути покинута земля...*”. Не стало тих винятково концентрованих щодо семантики й емоційної насиченості поетичних форм (розпались, надто ядерні, на безбарвну описовість) – і нічого тут не вдіє з тим наскрізним у тій оді гупанням поетичний хист перекладача – навіть М. Зерова: “маєм до хвиль зійти”; “однак побачим ... Коцита хвилі”; “однак покинем землю...”.

Повернімось до ключового **frustra**, отже, до центральної, четвертої, строфи – побудованого на гострих дисонансах *fortissimo* оди. Тут, у межах чотирьох віршових рядків, – чотирнадцять разів повторено приголосний **r**, і не просто повторено: його похмура “войовничість” увиразнена, з одного боку, семантикою слів (*cruento Marte*, *rauci Hadriae* – *кривавого Марса*, *хрипкої Адріатики*), з іншого, – саме загостреними дисонансами, немилозвучним, що ріже вухо, збігом приголосних, як у тому ж таки **frustra** й подібних: **fractisque**, **Hadriae**, **Austrum** (останнє повторює майже той самий набір звуків, що й **frustra**); три віршові рядки четвертої строфи починаються таким же ріжучим дисонансом:

frustra cruento Marte carebimus
fractisque rauci fluctibus **Hadriae**,
frustra per autumnos nocentem
corporibus metuemus **Austrum**

Можна лише здогадуватись, яке *враження*, ледь не в прямому значенні слова, справляла, зокрема, ця строфа, на яку припадає найпотужніший дисонансний акцент. Що ж можуть запропонувати перекладачі?

Знову ж таки – описовість, переказ “змісту”, але ж, якщо він без відповідного звукового оформлення, то його вплив на читача, точніше, слухача – сумнівний. Так у М. Зерова, так – у всіх інших перекладачів, бо простору й можливостей, щоб якимось компенсувати втрати, тут обмаль. Та коли вже зайшла мова про компенсації, то визнаймо, що саме по них, скільки їх є, пізнаємо легке перо М. Зерова. У початковому “О, як же хутко...”, що є ідеальним ритмічним зачином алкеєвої строфи й водночас – образом перелітного часу (*хутко* вдалих відповідник до *fugax*); у заміні, де лише можливо, загального – візуальним штрихом: замість “владарі (reges) – “ті, хто берло носить”; замість “бідні селяни” (inopes coloni) – “хто рало тримає”; у живописних деталях зорового образу, “прикрасах”, які, власне, мали б компенсувати “недобір” у сфері слухових образів: “буйно збитих хвиль Адриатики” – замість уже згаданого “хрипкого” звукопису четвертої строфи, “мляво розгойдані Коцита хвилі” тощо.

У п’ятій строфі – те, що судилося побачити кожній людині, яка спожила земний плід: “ріку ридань”, темноводий Коцит (від грец. κωκῆω – *ридати*; тому у моєму перекладі: “слізьми обтяжений Коцит”) у підземному царстві й тих, хто приречений там на вічні муки: сестер Данаїд та Сизифа, зайнятих нескінченною, безглуздою працею, яка, окрім страждань, саме тому, що безглузда й нескінченна, нічого іншого їм не обіцяє. У шостій, навпаки, – те, чого не судилося більше побачити: землю, дім, милу дружину. Що ж до всього майна, то лише одне дерево, й то ненависне, бо пов’язане з похоронним обрядом, – лише кипарис супроводжуватиме в останню дорогу “короткочасного” (*brevem*) господаря. У цьому епітеті *brevis* – знову гірка іронія: довгі надії (*spes longae*), які снує людина, на довгі віки розраховані пишні палаци, довговічні дерева – й “короткий” господар; у М. Зерова тієї іронії не вловлюємо.

Інтенсивно виділене на початку п’ятої строфи *visendus* нагадує ще в античні часи відоме прислів’я: “Людина довіряє не так вухам, як очам” (“Краще раз побачити, аніж сто разів почути”). Але ті ж античні, починаючи від Гомера, так часто писали про потойбічний світ, так часто його зображували (малюнки, фрески, різьба) й вели з ним діалог (епітафії), що, врешті, затиралася грань поміж баченим і чутих – той світ співіснував з реальним, людина *звикала* до нього, як до всього іншого звикає, – вірила й не вірила водночас. Що ж до епікурейця Горація, то для нього той світ передусім – поетична, отже, казкова (*fabulosa*) візія, а за “останньою межею речей” – одна, тобто спільна для всіх безконечна ніч (“*omnis una manet nox*” – I,28), яка ось-ось має *навалитися* на людину: “...iam te *premet* nox *fabulaeque* Manes” – ...*гряде-бо ніч уже й казкові Мани* (I,4)

Хто, уже в наші часи, розкопав сабінську віллу Горація, мав би, глянувши на зірчасту мозаїку долівки (*ravimentum*), пригадати пророчі рядки господаря тієї оселі:

Що б у землі не таїлось, те вирине з часом до сонця;
Що б не блищало на ній – у землю з часом порине.

А ще – кінцівку оди до Постума, де теж мова про долівку: на ній, вихлюпнуте розтратною рукою “достойнішого” спадкоємця, – коштовне вино, що стояло, неторкане, “за ста замками” (ми легковажніші: “за сімома”); та щойно господар зійшов у світ тіней, вже воно – через вінця келиха, вже густо червонить долівку. І хоча в оригіналі майбутній час (*absuret, споживе, tinguet, забарвить*), але звучить він теперішнім: щойно ж прозвучав сумний епітет до господаря: *dominus brevis*...

Можливо, й на долівку сабінської вілли пролилося колись дешево, сабінське, вино, можливо, й коштовне, коли поет гостив когось із вельмож, – і з мимовільного погляду визрів образ: зупинений кадр кінострічки, похмуре “резюме” найпохмурішої з-поміж Горацієвих од, що наче вибилась із “золотої середини”, де врівноважуються світлі й понурі тони... Дивно, що М. Зеров не відтворив тієї типової для Горація кінцівки – зупиненого погляду на якійсь промовистій деталі (тут – на пролитому вині), яка спонукає адресата оди, кожного, хто її читає чи слухає, саме тим, що *статична*, задуматись над людською долею – *застановитися*... Таки годі, мав рацію Ларошфуко, дивитись у вічі сонцю, як і смерті, – чорному сонцю з потойбіч.